

HUMANİTAR ELMLƏR BÖLMƏSİ

UOT 94(479.24)

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “İSKƏNDƏRNAMƏ” POEMASINDA TARİXİ GERÇƏKLİYİN
ƏKS OLUNMASININ BƏZİ PROBLEMLƏRİNƏ DAİR

Nizami Dilənçi oğlu Zeynalov

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Hazırkı məqalə vətən tarixşünaslığının aktual problemlərindən birinə həsr edilmişdir. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi yaradıcılığının tarixi aspektləri və böyük mütəfəkkirin öz yaradıcılığında tarixi gerçəkliyi hansı səviyyədə əks etdirməsi böyük aktualıq kəsb edir. Məqalədə Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasının bəzi motivləri əsasında Azərbaycanın antik dövr tarixinin bir sıra problemlərinin araşdırılmasına cəhd edilmişdir. Antik mənbələrin araşdırılması əsasında böyük mütəfəkkirin “İskəndərnamə” poemasında qeyd olunan bəzi məqamlara aydınlıq gətirilmişdir. Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, bəzən vətən tarixşünaslığında “İskəndərnamə” poemasına istinad etməklə antik dövrün tarixi reallıqlarına tənqidi yanaşılmamış, bəzi tədqiqatçıların əsərlərində Azərbaycanın antik dövrünün tarixinə aid olan bir çox məsələlər təhrif edilmiş şəkildə verilmişdir. Bu mənada Nizami Gəncəvi yaradıcılığının tarixi motivlərindən bəhrələnmək, şairin əsərlərindəki tarixi hadisə və prosesləri şərh edərkən, onlara tənqidi yanaşmaq, dövrün tarixi məxəzləri ilə müqayisəli şəkildə tutuşdurmaq və obyektiv tarixi nöqteyi-nəzərdən qiymətləndirmək lazımdır.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, “Xəmsə”, “İskəndərnamə”, Makedoniyalı İsgəndər, Atropatena, Qafqaz dağları, Dərbənd keçidi, “Kaspi qapıları”

Giriş

Ölkəmizdə dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin 880-ci ildönümü münasibətilə 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi ili” elan edilməsi ölkə başçısı tərəfindən görkəmli mütəfəkkirin irsinə verilən ən yüksək qiymətin bariz nümunəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Nizami yaradıcılığı, böyük şairin zəngin bədii irsi uzun illərdən bəri tədqiq olunmasına baxmayaraq bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. Azərbaycan klassiklərinin, o cümlədən Nizami Gəncəvinin əsərlərində tarixi gerçəkliyin bədii obrazlarla ifadə olunması, tarixi həqiqətin olduğu kimi əks etdirilməsi Azərbaycan tarix elminin də qarşısında dayanan ciddi problemlərdən biridir. Nəzərə almaq lazımdır ki, tarixi gerçəkliyə müraciət, tarixi hadisələrdən və personajlardan istifadə olunması bir çox klassiklərlə müqayisədə Nizami Gəncəvi yaradıcılığında daha zəngindir. Bu, dahi mütəfəkkirin zəngin mütaliə qabiliyyətindən, tarixi mənbələrə və şifahi xalq yaradıcılığına dərin bələd olmasından və əldə etdiyi bilgiləri öz əsərlərində bədii obrazlarla ifadə etmək bacarığından irəli gəlirdi. Bu mənada Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan “İskəndərnamə” poeması müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Şübhəsiz, Nizami Gəncəvi bu poemanı yazarkən öz dövrü üçün Şərqi aləminə məlum olan tarixi mənbələri diqqətlə araşdırmış, Makedoniyalı İsgəndərin tarixini əks etdirən əsərlərə müraciət etmiş, eyni zamanda böyük fəth haqqında Şərqdə dolaşan rəvayətləri, nağılları - bir sözlə, şifahi xalq yaradıcılığını da gözdən keçirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Nizami Gəncəvinin bu əsərində istifadə etdiyi mənbəşünaslıq bazası kifayət qədər araşdırılmışdır [1; 5; 7; 8; 13]. Əlbəttə, hazırkı elmi məqalədə qarşıya qoyduğumuz məqsəd Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasının mənbəşünaslıq bazasını təhlil etmək olmadığından bu məsələnin üzərində geniş dayanmaq istəməzdik.

Böyük mütəfəkkirin “İskəndərnamə” poeması istər Azərbaycan, istərsə də dünya ədəbiyyatşünaslığında kifayət qədər geniş təhlilə cəlb edilmiş, bu istiqamətdə xeyli araşdırmalar aparılmışdır. Lakin poemada verilən bir sıra bədii süjetlərin tarixi reallığı nə dərəcədə əks etdirməsi, tarixi hadisələrlə səsələşməsi məsələsi vətən tarixşünaslığında geniş tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Nizami yaradıcılığının bədii xüsusiyyətlərini araşdıran bir çox tədqiqatçıları yeri gəldikcə böyük

mütəfəkkirin əsərlərinin yarandığı tarixi mühiti, Nizaminin yaşadığı dövrü təhlil etmişlər [1; 5; 13; 14]. Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" poemasında vətənimizin antik dövr tarixi ilə bağlı müəyyən məqamlara toxunulsa da, Azərbaycan tarixinin antik dövrü ilə məşğul olan ciddi tarixşünaslıqda bu məqamlarla bağlı münasibət öz əksini tapmamışdır. Hesab edirik ki, bu, işin aktuallığını müəyyən edən əsas cəhətlərdən biridir.

"İskəndərnamə" poemasında Azərbaycanın antik dövr tarixi ilə bağlı bəzi məqamlar

Dahi mütəfəkkirin "İskəndərnamə" poemasında vətənimizin antik dövrü ilə bağlı maraq doğuran məqamlar sırasına "Makedoniyalı İskəndərin Azərbaycana gəlişi", "Bərdə hökmdarı Nüşabə ilə görüşməsi", "Dərbənd şəhərinin ələ keçirilməsi" və "Dərbənd səddinin möhkəmləndirilməsi" ilə bağlı məqamları aid etmək olar [8, s.197-215, 224-231]. Əlbəttə, "İskəndərnamə" poemasında qeyd olunan bu məqamların heç biri ciddi mənbəşünaslıq bazasına əsaslanmır və birmənalı olaraq, şairin yaradıcı təxəyyülünün nəticəsi kimi qəbul edilməlidir. Özünün "İskəndərnamə" poemasını yaradan şairin qarşısına qoyduğu məqsədlər də tamamilə başqa olmuşdur. Nizami Gəncəvi Azərbaycanın antik dövrü ilə bağlı tarixi reallığı olduğu kimi əks etdirməyi və bunun üçün tarixi mənbələri öz tənqidi süzgəcindən keçirməyi qarşısına məqsəd kimi qoymamışdır. Böyük mütəfəkkir "ədələtli hökmdar", özünü filosoflarla əhatə etmiş elmli, bilikli, "müdrək hökmdar" obrazı yaratmaq məqsədini qarşısına qoymuşdur [1, s.64-68].

"İskəndərnamə" poemasında Azərbaycanın antik dövr tarixi ilə bağlı bəzi məqamlara vətən tarixşünaslığında münasibət

Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, son dövrlərdə vətən tarixşünaslığında Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" poemasının motivlərinə istinad edən və tarixi reallığı olduğu kimi əks etdirməyən, Azərbaycanın antik tarixi ilə bağlı bir çox məqamları təhrif edən əsərlər meydana çıxmaqdadır. Bir çox vətən tədqiqatçıları məhz "İskəndərnamə" poemasına istinad edərək Makedoniyalı İsgəndərin "Azərbaycana gəlişini" onun "Alban-Arrana" və "Şirvana gəlişi" kimi, "Bərdə hökmdarı Nüşabə ilə görüşü"nü amazonlarla görüşü kimi, poemada işlədilən "Azərbaycan" xoronimini isə "Az-ər-abadkan" kimi komponentlərə ayıraraq təfsir etmişlər [2; 4; 5; 6]. Hesab edirik ki, Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" poemasındakı Azərbaycanın antik dövr tarixinin bir çox məqamlarını şərh edərkən dövrün antik qaynaqlarının məlumatlarını nəzərə almadan, onları həmin dövrün digər qaynaqları ilə müqayisəli təhlil etmədən və ciddi mənbəşünaslıq bazasına malik olmadan fikir yürütmək yolverilməzdir.

Makedoniyalı İskəndlərlə bağlı tarixdə formalaşan ikili ənənə

Məsələ burasındadır ki, Makedoniyalı İsgəndlərlə bağlı ənənə müasir dövrümüzədək iki əsas xətlə – real-tarixi və əfsanəvi xətt üzrə inkişaf edərək gəlib çatmışdır. Birinci istiqamət bilavasitə Makedoniyalı İsgəndərin yürüşlərində onu müşayiət edən Laq oğlu Ptolemey, Aristobul oğlu Aristobulun məlumatları ilə başlayır və eramızın II əsrində bu məlumatları ümumiləşdirən Flavi Arrianın "İsgəndərin yürüşü" əsəri ilə başa çatır. İkinci istiqamət, yəni Makedoniyalı İsgəndər haqqında əfsanəvi məlumatlar isə, əsasən, Kallisfenin, Klitarxın, Onesikritin məlumatlarına əsaslanır və Psevdo-Kallisfenin (III-IV əsrlər) adına çıxılan "İsgəndər haqqında roman" əsəri ilə ümumiləşdirilmişdir [15; 17, s.6-22]. Makedoniyalı İsgəndlərlə bağlı bu ikili ənənə hələ antik dövrdən formalaşmış, hətta Nizami Gəncəvi dövrünədək də məhz iki xətt üzrə inkişaf edərək çatmışdır [13, s.103-108; 14, s.9-55]. Göründüyü kimi, istər Flavi Arrian, istərsə də Psevdo-Kallisfen Makedoniyalı İsgəndərin müasirləri olmamış, lakin böyük fəhmin müasirlərinin məlumatlarından istifadə etmişlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, Kallisfenin, Klitarxın və Onesikritin məlumatları hələ antik müəlliflərin özləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilməmiş, ciddi tənqid edilmiş və Makedoniyalı İsgəndərin bu müasirlərinin çoxlu şişirtmələrə, həqiqəti təhrif edən məlumatlara yol verdikləri qeyd edilmişdir [Strabo, XV, I, 11]. Laq oğlu Ptolemey, Aristobul oğlu Aristobulun məlumatları isə hələ antik dövrdə yüksək qiymətləndirilmiş və Flavi Arrian kimi dövrün tarixşünaslıq ənənələrinə ciddi riayət edən bir müəllif tərəfindən ümumiləşdirilmişdir. Maraqlıdır ki, istər Nizami Gəncəvi dövründən əvvəl, istərsə də böyük mütəfəkkirin dövründə Şərq ölkələrində Makedoniyalı İsgəndlərlə bağlı Flavi Arrianın "İsgəndərin yürüşü" əsəri deyil, Psevdo-Kallisfenin "İsgəndər haqqında roman" əsəri daha məşhur olmuş, dövrün ədəbi əsərləri, o cümlədən Nizami Gəncəvi yaradıcılığı üçün qaynaq rolunu oynamışdır [13, s.103-108]. Görünür, böyük fəhmin həyatını və yürüşlərini daha obrazlı, şişirdilmiş formada bədii nümunələrlə

təsvir edən bu əsər Şərq klassikləri üçün daha əlverişli qaynaq rolunu oynamışdır. Heç şübhəsiz ki, Nizami Gəncəvi də əsas ədəbi qaynaq kimi Psevdo-Kallisfenin “İsgəndər haqqında roman” əsərinin hələ erkən orta əsrlər dövründən ərəb dilinə çevrilən tərcümələrindən istifadə etmişdir [14, s.54]. Təsadüfi deyil ki, bu gün elm aləminə Psevdo-Kallisfenin “İsgəndər haqqında roman” əsərinin dünyanın 24 dilinə tərcümə edilmiş 80-dən çox versiyası məlumdur [15, s.49]. İlk versiyada yunan dilində yaradılan bu əsər hələ eramızın IV əsrində latın dilinə, V əsrdə qrabara, daha sonra arami, pəhləvi, fars dilinə, IX əsrdə ərəb dilinə tərcümə edilmiş və məhz IX əsr ərəb dilindəki tərcümə nüsxəsindən Dinəvəri və Firdovsi kimi mütəfəkkirlər də istifadə etmişdir [13, s.107]. Beləliklə, Psevdo-Kallisfenin Makedoniyalı İsgəndər haqqında məlumatları tədricən Nizami yaradıcılığına yol açmış və təbii ki, “İskəndərnamə” poemasında da böyük fəhmin həyatı və yürüsləri ilə bağlı təhrif olunmuş, şişirdilmiş məlumatlar olduğu kimi əks etdirilmişdir. Əlbəttə, bir daha qeyd etmək istərdik ki, Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə” poeması kimi şah əsərini yaradarkən qarşısına heç də mənbələri ciddi araşdırmaq, onların məlumatlarını yoxlamaq məqsədi qoymamış, özünün əsas məqsədi kimi “ədalətli hökmdar” obrazını, adil və elmlı hökmdarın idarə etdiyi “nümünəvi cəmiyyət” ideyasını ön plana çəkmişdir. Böyük Nizamişünas alim Y.Bertelsin təbirincə desək, “Nizami öz qəhrəmanı İsgəndəri üç aspektdən – hökmdar, filosof və peyğəmbər kimi göstərmək istəmişdir” [13, s.110]. Təəssüf doğuran odur ki, bir çox tədqiqatçılar Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasının bədii məqsədlərini nəzərə almadan əsərin bir sıra təhrif olunmuş və bu gün ciddi tarixşünaslıqda qəbul olunmayan motivlərindən Azərbaycanın antik dövr tarixi gerçəkliyini əks etdirmək üçün istifadə edirlər [2; 4; 5; 6].

“Makedoniyalı İsgəndərin Azərbaycana gəlişi” məsələsinə tənqidi baxış

Makedoniyalı İsgəndərin “Azərbaycana gəlişi” məsələsinə toxunarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu heç bir ciddi mənbə ilə təsdiq olunmur. Birmənalı şəkildə qeyd etmək istərdik ki, böyük fəhmin ayağı nəinki Azərbaycanın şimalına, bəzi tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi “Albaniya-Arran” ərazilərinə, heç Azərbaycanın cənubuna – Atropatənaya da dəyməmişdir. Azərbaycanın antik dövr hökmdarlarının “Makedoniyalı İsgəndərlə görüşü” məsələsinə gəlincə isə qeyd etmək lazımdır ki, biliklərimizin hazırkı səviyyəsində həmin dövrdə Azərbaycanın şimalında – Albaniyada hansı hökmdarın hakimiyyətdə olması, onun böyük fəhmlə hansı münasibətlərdə olması haqqında əlimizdə heç bir mənbə məlumatı yoxdur. Əlimizdə olan yeganə mötəbər mənbə Azərbaycanın şimalında yaşayan tayfalardan albanların və sakasınların Atropatın başçılığı altında Əhəməni hökmdarı III Daranın ordusunda Makedoniyalı İsgəndərə qarşı vuruşmalarıdır [Arr., Anab., III, 8, 3]. Atropatın Makedoniyalı İsgəndərlə olan münasibətlərinə gəlincə isə əlimizdə olan mənbə məlumatları bu münasibətləri təfəsilatı ilə izləməyə imkan vermir. Mənbələrin azsaylı məlumatları bizə ilk dövrlərdə Atropatla İsgəndərin münasibətlərinin soyuq, e.ə. 328-ci ildən sonra tədricən yumşalma istiqamətində, daha sonra isə müttəfiqlik münasibətləri istiqamətində getdiyini yalnız güman etməyə əsas verir. Atropatla İsgəndərin mümkün hesab edilən görüşləri isə, çox güman ki, Atropatəninin sərhədlərindən kənardə baş vermişdir. Atropatın İsgəndərlə görüşərək, ona “100 amazon qadını bağışlaması” haqqında məlumat isə, ehtimal ki, əfsanəvi məlumatların təsiri altında meydana gəlmişdir. Çünki Makedoniyalı İsgəndərin real tarixini yazan Flavi Arrian özü də bu məlumata şübhə ilə yanaşır və bunun Ptolemey və Aristobul tərəfindən təsdiq edilmədiyini yazır [Arr., Anab., VII, 13, 2-3].

“Makedoniyalı İsgəndərin Bərdə hökmdarı Nüşabə ilə görüşü” məsələsinə tənqidi baxış

Bəzi tədqiqatçılar Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə”sində “Bərdə hökmdarı Nüşabənin İsgəndərlə görüşü”nü böyük fəhmin amazonlarla görüşü, daha dəqiq desək amazon qadın hökmdarı Falestris/Talestrislə görüşü kimi irəli sürürlər [2, s.40-41]. Məhz bu hadisənin motivləri əsasında “Makedoniyalı İsgəndər Azərbaycana gətirilir”. Lakin hesab edirik ki, bu hadisə də heç bir ciddi mənbəşünaslıq məlumatına əsaslanmır. Hələ antik müəlliflərə məlum idi ki, “böyük fəhmin amazonlarla görüşü” Onesikritin şişirdilmiş məlumatına əsaslanır [Plut., Alex., XLVI,1]. Bu məlumata tənqidi yanaşmadan antik müəlliflərdən Siciliyalı Diodor və Kursi Ruf onu öz əsərlərində olduğu kimi vermişlər [Diod., XVII, 77, 1-3; Curt., VI, 5, 24]. Flavi Arrian və onun mənbələri isə “böyük fəhmin amazonlarla görüşü”nü təsdiq etmir. Hətta bu əfsanəvi məlumata inansaq belə, Makedoniyalı İsgəndərin Falestris/Talestrislə 30 günlük görüşünün Azərbaycanın tarixi sərhədlərindən kənardə baş verdiyi şübhəsizdir. Çünki həm Siciliyalı Diodor, həm də Kursi Ruf bu görüşün tarixi Hirkaniyada baş

verdiyini yazırlar. Tarixi Hirkanıya isə antik qaynaqlardan bizə yaxşı məlum olduğu kimi Xəzər dənizinin cənub-şərqində, indiki İran ərazisində yerləşməklə İrandan Orta Asiyaya keçid yolunun üzərində idi [12, s.141; 19, s.71; 20, s.276; 21, s.122]. Bir faktı da xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, həm Siciliyalı Diodor, həm də Kursi Ruf Makedoniyalı İsgəndərin dövründəki hadisələrdən bəhs etmələrinə baxmayaraq öz əsərlərində Atropatın adını, ümumiyyətlə, xatırlatmırlar. Halbuki real tarixi şəxsiyyət olan Atropat məhz Makedoniyalı İsgəndərin hakimiyyəti dövründə siyasi səhnədə olmuş, böyük fəthlə mümkün əlaqələri qura bilmişdi. Bu faktı isə nəinki Flavi Arrian, ondan əvvəlki dövrdə yaşayan digər nüfuzlu antik müəlliflərindən biri – Strabon da təsdiq edir [Strabo, XV, 1, 11].

"Makedoniyalı İsgəndərin Dərbəndə tərəf hərəkət etməsi", "Qafqaz dağlarını aşması" haqqındakı məsələsinə tənqidi baxış

Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" poeması əsasında Makedoniyalı İsgəndərin "Dərbəndə tərəf hərəkət etməsi", "Dərbənd keçidində sədd çəkdirməsi", "Dərbənd qapılarını möhkəmləndirməsi" haqqındakı məlumatlar da, əlbəttə ki, real tarixi ənənə ilə bağlı deyil. Heç şübhəsiz ki, böyük fəthin "Dərbəndə tərəf hərəkət etməsi", "Dərbənd qapılarını möhkəmləndirməsi" haqqında şairin bədii təxəyyülünün məhsulu hələ antik ənənədə Makedoniyalı İsgəndərin Qafqaz dağlarını aşması, "Kaspi qapıları"ndan keçməsi kimi əfsanəvi məlumatların təsiri altında formalaşmışdır. Əlbəttə, Makedoniyalı İsgəndərin "Qafqaz" adlandırılan dağlarda olması haqqında məlumat bir çox antik müəlliflərin əsərlərində, o cümlədən Flavi Arrianın yuxarıda qeyd olunan əsərində də dəfələrlə xatırlanır. Lakin bu heç də böyük fəthin müasir coğrafi anlamda başa düşdüyümüz Qafqaz sıra dağlarında olması və ya müasir Dərbənd keçidindən keçməsi anlamına gəlmir. Belə ki, Arrian özünəqədərki ənənədə böyük fəthin Qafqazda olması məsələsinə də aydınlıq gətirmiş, bunun İsgəndəri şöhrətləndirmək üçün onun silahdaşları tərəfindən uydurulduğunu, özünün bu məlumatlara etibar etmədiyini yazmışdır [Arr., Anab., V, 3, 3]. Məsələ burasındadır ki, Makedoniyalı İsgəndərin real tarixini yazan Flavi Arrian antik coğrafiyada Parapamis dağları adlandırılan, əslində isə müasir coğrafi anlamda Hindiquş dağ silsiləsi ilə eyniləşdirilən dağları nəzərdə tutmuş, İsgəndərin Baktriyada məhz bu dağlardan keçməsi barədə məlumat vermişdir. Hələ Arriandan xeyli əvvəl yaşamış Strabon da açıq şəkildə bu məlumatların Makedoniyalı İsgəndəri şöhrətləndirmək üçün yaxınları tərəfindən uydurulduğunu, Parapamis dağlarının isə makedoniyalılar tərəfindən *səhvən* (*fərqləndirmə* – N.Z.) Qafqaz adlandırıldığını yazır [Strabo, XI, 5, 5; XV, 1, 11]. Makedoniyalı İsgəndərin yürüşlərini antik qaynaqlar əsasında ciddi şəkildə araşdıran əksər tədqiqatçılar da bu qənaətdədirlər [18, s.21-22; 19, s.75; 20, s.286; 21, s.125; 22, s.118; 23, s.66]. Əsərinin digər yerində də Flavi Arrian aydın şəkildə göstərir ki, İsgəndərin döyüşçüləri və makedoniyalılar onun şöhrətini artırmaq üçün Parapamis dağlarını Qafqaz adlandırmış, guya İsgəndərin Qafqazın o tərəfində olan ölkələri və xalqları tabe etməsini nəzərə çarpdırmaq istəmişlər [Arr., Anab., V, 5, 3]. Daha sonra müəllif yazır ki, "Bu Qafqaz şərqdə yerləşən Böyük Hind dənizindəkə uzanır" [Arr., Anab., V, 5, 4]. Aydın şəkildə göründüyü kimi, Flavi Arrian öz əsərində İsgəndərin Qafqazda olmasından və ya bu dağları aşmasından danışarkən heç də müasir Qafqaz sıra dağlarını nəzərdə tutmamışdır.

Makedoniyalı İsgəndərin "Dərbənd keçidində tərəf hərəkət etməsi", "Dərbənd keçidindən keçməsi", "Dərbənd səddini möhkəmləndirməsi" haqqında məlumatlar da yalnız və yalnız Makedoniyalı İsgəndər haqqında əfsanəvi məlumatların təsiri altında Nizami Gəncəvinin bədii təxəyyülündən irəli gəlmişdir. Təəssüf ki, bəzi vətən tədqiqatçıları Nizami Gəncəvinin bu motivlərini tarixi həqiqət kimi qəbul etmiş, Makedoniyalı İsgəndərin guya Azərbaycanın şimalında olması ideyasını irəli sürmüşlər [2, s.40-41; 4, s.42-45; 5, s.220-221; 6, s.28-29]. Bu, əlbəttə, böyük mütəfəkkirin fikirlərini birtərəfli qaydada qəbul etmək, dövrün mənbələrini ciddi təhlil etmədən məsələyə səthi yanaşmaqdan başqa bir şey deyildir. Makedoniyalı İsgəndərin Qafqaz dağlarını aşmaqla "Kaspi qapıları"ndan keçməsini Flavi Arrian yuxarıda qeyd olunan əsərinin VII kitabında xatırladır. Makedoniyalı İsgəndərin öz döyüşçüləri qarşısında çıxışını qeyd edən Arrian böyük fəthin dilindən belə bir parçanı əsərində yazır: "...Sizin hömkdarınız Aleksandr farsları, midiyalıları, baktriyalıları, sakları məğlub etdi, Kaspi dənizindəkə Parfiyanı, Xarəzmi, Hirkanıyanı ələ keçirdi, Kaspi qapıları arxasındakı Qafqazdan keçdi..." [Arr., Anab., VII, 10, 5-6]. Bu parçadan aydın şəkildə görünür ki, Makedoniyalı İsgəndərin bütün hərbi əməliyyatları müasir İran yaylasında, tarixi Azərbaycanın sərhədlərindən kənarında Xəzər dənizinin cənub sahillərində, habelə Orta Asiya və Əfqanstan istiqamətində baş vermişdir. Müəllifin xatırladığı "Kaspi qapıları" adlı keçid isə tarixi Hirkanıya

vilayətində idi. Bir çox tədqiqatçılar bu keçidi müasir İranın şimalında, Elbrus dağlarındakı Firuzkuh və Sərdar aşırımları ilə eyniləşdirmişlər [12, s.141; 19, s.71].

“Səddi-İskəndər”: əfsanə və reallıq

“Dərbənd səddini möhkəmləndirməsi” məsələsinə gəlincə isə antik ənənədə Makedoniyalı İsgəndərin “Kaspi qapıları”nı “dəmir qapılarla möhkəm bağlatdırması” barədə əfsanə geniş yayılmışdır. Bu əfsanənin ilkin variantı yəhudi əsilli, lakin romalıların xidmətində olan İosif Flavinin 7 kitabdan ibarət “İyudəya müharibələri” əsərində verilmişdir. Müəllif alan tayfalarının “Midiya və daha uzaqda yerləşən ölkələrə” edilən 72-ci il yürüşündən danışarkən alanların “Hirkan hökmdarının nəzərində olan və Böyük İsgəndər tərəfindən dəmir qapılarla bağlatdırılan” keçiddən keçdiyini qeyd etmişdir [Jos., Flav., Bell. Jud., VII, 244]. Heç şübhəsiz ki, İosif Flavinin işlətdiyi «πύλαις σιδαεαίς» (dəmir qapılarla) ifadəsi Makedoniyalı Aleksandr haqqında yaranan əfsanələrin təsiri ilə antik müəlliflərin əsərlərinə yol tapmış və böyük fəthənin keçidi keçidin çətinliyinə bir işarə olmuşdur [10, s.375]. Bəzi tədqiqatçılar isə hesab edirlər ki, bu gün də xalq arasında Dərbəndin “Səddi-İskəndər” kimi adlandırılması Makedoniyalı İsgəndərin buradan keçməsinə bir işarədir [5, 221; 6, s.30]. Lakin məlumdur ki, Dərbənd keçidindəki bütün müdafiə sədləri yalnız Sasanilərin hakimiyyəti dövründə, V-VI əsrlərdən başlayaraq tikilmişdir [3, s.137-138]. Nəzərə almaq lazımdır ki, belə bir müdafiə səddi Makedoniyalı İsgəndərin varislərindən biri olan II Selevk Kallanikin dövründə, e.ə. III əsrin ikinci yarısında məhz tarixi Hirkanıya vilayətində tikdirilmişdi. Təsadüfi deyil ki, 150 km uzunluğunda olan bu müdafiə səddinin qalıqlarını bu gün də əhali “Səddi-İskəndər” adlandırır [19, s.73]. Görünür, Orta Asiyanın köçəri iskit və sak tayfalarının viranedicili hücumlarından qorunmaq üçün Makedoniyalı İskəndərin bu cür müdafiə səddi tikdirmək planı olmuş, lakin böyük fəthənin bu planını yalnız onun varisləri – Selevkilər həyata keçirə bilmişlər. Hesab edirik ki, “Səddi-İskəndər” adlı müdafiə qurğusunun məhz Xəzər dənizinin cənub-şərqində yerləşməsi fikri tarixi həqiqətə daha çox yaxındır. Beləliklə, antik qaynaqların “Hirkan hökmdarının nəzarətində olan və Böyük İsgəndər tərəfindən dəmir qapılarla bağlatdırıldığı keçid” dedikdə, Xəzər dənizinin cənub-şərq sahillərində yerləşən və tarixi Hirkanıyanın nəzarətində olan keçidin nəzərdə tutulması şübhəsizdir. Göründüyü kimi, “dəmir qapılarla möhkəm bağlanan” bu keçidin də Nizami Gəncəvinin təsvir etdiyi Dərbənd keçidinə aidiyyəti olmamışdır.

“Azərbaycan” xoroniminə tənqidi baxış

Nəhayət, böyük mütəfəkkirin “İskəndərnamə” poemasında xatırlatdığı “Azərbaycan” xoroniminə gəlincə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu xoronimi “Az-ər-abad-kan” kimi komponentlərə ayıraraq izah etmək, fikrimizcə tarixi reallığı təhrif etməkdir. Bildiyimiz kimi, poemanın “İskəndərin Ərəbistanı gətməsi və Kəbəni ziyarət etməsi” fəslində, 3300-cü beytdə “fərmandeh-e Azərbaycan” (Azərbaycan hökmdarı) ifadəsi işlədilmişdir [7, s.196]. Doğrudur, vətən tarixşünaslığında “Azərbaycan” xoroniminin mənşəyinin izahı ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu xoronimi “Az/as-ər-bay-can/kan” komponentlərinə ayıraraq “As ər bəylərin yeri”, “As ər bəylərin məkanı” kimi izahını təklif edən, türkmənşəli Az/as tayfalarının adı ilə əlaqələndirən müəlliflər də vardır [5, s.214-216; 9, s. 16-17].

Məlumdur ki, Makedoniyalı İsgəndərin yürüşləri dövründə tarixi Azərbaycanın cənub əraziləri Atropatena adlanmışdır. Strabonun da qeyd etdiyi kimi bu ad özünü sərkərdə Atropatdan almış və bütün ölkəyə şamil edilirdi [Strabo, XI, 13, 1]. Şübhə etmirik ki, Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövrdə “Azərbaycan” xoronimi müasir dilimizdə işlədiyimiz kimi tanınırdı. Amma böyük mütəfəkkirin “İskəndərnamə” poemasında bu adı “Azərbaycan” formasında verməsi görünür ki, şairin ölkə adını həmin dövrdə işlədildiyi formaya yaxın ifadə etmək istəyindən irəli gəlmişdir. Məlumdur ki, qədim yunan qaynaqlarının “Ἀτροπατηνή” (Atropatene) kimi işlətdiyi xoronim, erkən orta əsrlər dövründə zaman-zaman formasını dəyişmiş, müxtəlif dilli qaynaqlarda müxtəlif formada işlədilmişdir. Sasani qaynaqlarında, orta pəhləvi dilində bu xoronim “Kust-i Adurbadaqan”, ərəb qaynaqlarında isə “Azərbican”, “Azərbayqan” və s. formalarda işlənmişdir [3, s.23-25; 11, s.32-35; 16, s.5-6]. Görünür, fars və ərəb mənəbləri ilə tanış olan böyük mütəfəkkir “Azərbaycan” xoroniminin əvvəlki tarixi dövrlərdə müxtəlif şəkildə işlədilməsini də sezə bilmişdi. Bu mənada Nizami Gəncəvi öz əsərində “Azərbaycan” xoronimini onun tarixi formasına, daha qədim formasına oxşar şəkildə – “Azərbaycan”

şəklində işlətməmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, biliklərimizin hazırkı səviyyəsində "Azərbaycan" xoroniminin məhz Atropatena adından yaranması fikri tarixi reallığa daha çox yaxındır. Çünki "Atropatena" ölkə adının zaman-zaman öz formasını dəyişərək "Azərbaycan" formasını alması tarixi mənbələrin məlumatları ilə qanunauyğun şəkildə uzlaşır.

Nəticə

Beləliklə, Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" poemasının bəzi motivlərinin araşdırılması göstərir ki, böyük mütəfəkkir öz dövrünədək mövcud olan bir sıra qaynaqlardan, şifahi xalq yaradıcılığından, tarixi rəvayət və əfsanələrdən istifadə edərək böyük bir söz xəzinəsi yaratmışdır. Heç şübhəsiz ki, "İskəndərnamə" poeması tarixi gerçəkliyin bədii obrazlarla əks etdirilməsi baxımından çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Şair bu böyük sənət əsərini yaratmaq üçün qarşısına qoyduğu məqsədlərə nail olmuşdur. Lakin böyük mütəfəkkirin bu əsərinə istinad etməklə təsvir edilən dövrün tarixi reallıqlarını tənqidi münasibət bəsləmədən əsərdə göstəriləni kimi qəbul etmək, əlbəttə ki, yolverilməzdir. Bu mənada Nizami Gəncəvi yaradıcılığının tarixi motivlərindən bəhrələnməyə, şairin əsərlərindəki tarixi hadisə və prosesləri şərh edərkən, onlara tənqidi yanaşmaq, dövrün tarixi məxəzləri ilə müqayisəli şəkildə tutuşdurmaq və obyektiv tarixi nöqteyi-nəzərdən qiymətləndirmək lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasov Ə. Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" poeması. Bakı: Azərb. SSR EA, 1966, 196s.
2. Atəşi N. Qafqaz amazonları. Miflər arxasındakı gerçək tarix. Bakı: AMEA, 2011, 56 c.
3. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. II c., Bakı: Elm, 1998, 596 s.
4. Əsədov F. Tariximizin səhifələrində Makedoniyalı İsgəndər. Bakı: İqtisad Universiteti, 2011, 60 s.
5. Xəlilbəyli T. Nizami və Azərbaycan qaynaqları. Bakı: Azər nəşr, 1991, 296 s.
6. Qabıssanlı Ş. Makedoniyalı İskəndər Azərbaycanda olubmu? Bakı: Təknur, 2013, 279 s.
7. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər Q.Əliyevindir. Bakı: Elm, 1983, 648 s.
8. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı: Adiloğlu, 2011, 662 s.
9. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soy-kökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
10. Zeynalov N. "Makedoniyalı İsgəndərin dəmir qapıları" ifadəsinin izahına dair / Akademik İqrar Əliyevin anadan olmasının 95 illiyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu. Bakı: Turxan NPB, 2019, səh. 372-383
11. Алиев И. Очерк истории Атропатены. Баку: Азернешр, 1989, 160 с.
12. Алемань А. Аланы в древних и средневековых письменных источниках. М.: Изд.-во «Менеджер», 2003, 608 с.
13. Бертельс Е. Великий Азербайджанский поэт Низами. Эпоха-жизнь-творчество. Баку: АзФАН, 1940, 147 с.
14. Бертельс Е. «Роман об Александре». М.-Л.: АН СССР, 1948, 136 с.
15. Ботвинник Н.М. «Роман об Александре». Рукописная традиция и история изучения текста / Византинороссика. Т. 2. СПб.: ВСИ, 2003, с. 49-67
16. Касумова С. Азербайджан в III-VII вв. Баку: Элм, 1983, 140 с.
17. Костюхин Е. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции. М.: Наука, 1972, 190с.
18. Ртвеладзе Э. Александр Македонский в Трансоксиане. Походы, историческая география. СПб.: Евразия, 2019, 368 с.
19. Фор П. Александр Македонский / Пер. И.И.Маханкова. Издание третье. М.: Молодая Гвардия, 2011, 412 с.
20. Шахермайр Ф. Александр Македонский / Пер. М.Н.Ботвинника и Б.Функа. Ростов н/Д: Феникс, 1997, 576 с.
21. Шифман И. Александр Македонский. Л.: Наука, 1988, 205 с.
22. Bosworth A.V. Alexander and the East. The tragedy of Triumph. Oxford: Clarendon press, 1996, 218 p.
23. Tarn W.W. Alexsander the Great: In two volumes. Vol. 1. Narrative. Cambridge: Cambridge University press, 1948, 164 p.
24. Диодор Сицилийский. Историческая библиотека / Сост. В.М.Строгеецкий. М.: ООО «Директмедиа Паблшинг», 2008, 755 с.
25. Квинт Курций Руф. История Александра Македонского / Отв. ред. Вигасин А.А. М.: МГУ, 1993, 464 с.
26. Arrian. Anabasis Alexandri: In two volumes. Vol. I, books I-IV (The Loeb Classical Library edition / With an En. tr. by E.İ.Robson Cambridge: Harvard University Press, MCMLIV (1954), 450 p.

27. Arrian. Anabasis Alexandri: In two volumes. Vol. II, books V-VII (The Loeb Classical Library edition / With an En. tr. by E. V. Rieu Cambridge: Harvard University Press, MCMXLIX (1949), 446 p
28. Josephus Flavius. The Jewish War: In nine volumes. Vol. III, books IV-VII. The Loeb Classical Library edition / With an En. tr. by H. St. J. Thackeray. Cambridge: Harvard University Press, MCMLXI (1961), 685 p.
29. Strabo. Geography: In eight volumes. Vol. V, books 10-12 The Loeb Classical Library edition / With an En. tr. by H. L. Jones. Cambridge: Harvard University Press, MCMLXI (1961), 541 p.
30. Plutarch's Lives: In eleven volumes. Vol. VII. The Loeb Classical Library edition / With an En. tr. by H. L. Jones. Cambridge: Harvard University Press, MCMLVIII (1958), 623 p.

Zeynalov N. D.

*Doctor of Philosophy in History
Mingachevir State University*

On the some problems of reflecting historical reality in Nizami Ganjavi's poem "İskendername"

Abstract

The article is dedicated to one of the current problems of Azerbaijani historiography. The historical aspects of the work of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi, the extent to which the historical reality is reflected in the works of the great thinker are of great importance. The article is based on some motives of Nizami Ganjavi's poem "İskendername" and tries to investigate some problems related to the classical period of Azerbaijan's history. On the basis of the analysis of the sources of the classical period, a number of points of the great thinker's poem "İskendername" were clarified. Unfortunately in the historiography of the homeland, the historical realities of the period described by the great thinker "İskendername" are not criticized and the issues of the history of the classical period of Azerbaijan are presented in a distorted form. In this sense, while taking advantage of the historical motives of Nizami Ganjavi's work, commenting on historical events and processes in the poet's works, it is necessary to approach them critically, compare them with the historical sources of the time and evaluate them from an objective historical point of view.

Keywords: *Nizami Ganjavi, "Khamsa", "İskendername", Alexander the Great, Atropatene, Caucasus Mountains, The passage of Derbend, "Caspian Gate"*

Зейналов Н. Д.

*доктор философии по истории
Мингячевирский государственный университет*

О некоторых проблемах отражения исторических реалий в поэме «Искендернаме» Низами Гянджеви

Резюме

Статья посвящена одной из актуальных проблем отечественной историографии. Исторические аспекты творчества гениального азербайджанского поэта Низами Гянджеви и степень изложения исторической реальности в творчестве великого мыслителя, имеет большую актуальность. В статье пытаются исследовать некоторые проблемы, относящиеся к античному периоду истории Азербайджана, на основе некоторых мотивов поэмы «Искендернаме» Низами Гянджеви. На основе анализа античных источников освещается ряд моментов в поэме «Искендернаме» великого мыслителя. К сожалению, иногда, в отечественной историографии, ссылки великих мыслителей на описание исторических реалий античного периода в поэме «Искендернаме» не относились критически и ряд вопросов истории античного Азербайджана, в произведениях некоторых ученых были представлены в искаженном виде. В этом смысле, используя исторические мотивы творчества Низами Гянджеви, изложение исторических событий и процессов в творчестве поэта, необходимо подходить к ним критически, сравнивая с историческими источниками того времени и оценивать их с объективной исторической точки зрения.

Ключевые слова: *Низами Гянджави, "Хамса", "Искендарнаме", Александр Македонский, Атропатене, Кавказские горы, Дербендский проход, "Каспийские ворота"*